

Δύο ἔτη μετὰ ταῦτα ἐκδίδεται τὸ δίτομον ἔργον του περὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς ποιήσεως (*Hellenistische Dichtung*, 1924), εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει μόνον πλῆθος προβλημάτων καὶ νέων κατευθύνσεων διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ Καλλιμάχου, Ἀπολλωνίου καὶ Λυκόφρονος, ἀλλὰ ἐγκατασπείρονται καὶ ἀληθεῖς συμβολαὶ διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων ἐκείνων. Εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1910 ἐκδώσει ὁ Wil. ἐν τῷ *Kultur der Gegenwart* τὸ *Staat und Gesellschaft der Griechen* (Πολιτεία καὶ Κοινωνία τῶν Ἑλλήνων) μὲ πολλὰς τριαύτας νέας συμβολὰς διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ σύγκρισις του πρὸς τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τοῦ B. Niese διὰ τοὺς Ῥωμαίους, καταδεικνύει τὴν διαφορὰν τῶν δύο ἐρευνητῶν, διαφορὰν ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ ῥηξικελεύθου ὁδηγοῦ πρὸς νέας ἰδέας, ἔστω καὶ ἂν αὗται πολλάκις εἶναι συζητήσιμοι, ὑπὲρ τὸν ἐπιμελῆ συμπιλητὴν γεγονότων καὶ ἀριθμῶν, τὸν ὑποτασσόμενον πάντοτε εἰς τοὺς προηγουμένους του.

Θέλων γὰρ καταδείξῃ τὴν θεμελιώδη σημασίαν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ διὰ τε τὸν νεώτερον πολιτισμὸν καὶ τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, πρὸς δὲ καὶ τὸ πολυσχιδὲς αὐτοῦ, συνέγραψε διὰ σχολικοὺς κυρίως σκοποὺς Ἑλληνικὸν Ἀναγνωστικὸν βιβλίον (*Griechisches Lesebuch* εἰς 4 τεύχη, 1902, ἐπανεκδοθὲν πολλάκις), ἐν ᾧ περιέχονται τεμάχια οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν λεγόμενων δοκίμων ἢ κλασσικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἐκ πλείστων ἄλλων συγγραφέων τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, καὶ δὴ καὶ ἐκ τεχνικῶν, μαθηματικῶν, κτλ. Ἐὰν τεμάχια ταῦτα ἐρμηνεύει μετὰ τινος πάντοτε εἰσαγωγῆς καὶ καθιστᾷ αὐτὰ οὕτω προσιτὰ οὐ μόνον εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν Γυμνασίων, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους τῶν λογίων, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι φιλόλογοι. Τὸ βιβλίον τοῦτο παραμένει ἀκόμη μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του, παρ' ὅλην δὲ τὴν αὐστηρὰν κριτικὴν, ἧς ἔτυχε κυρίως παρὰ σχολικῶν ἀνδρῶν, εἶναι διδακτικότητων καὶ ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως ὠφελιμώτατον ἔργον¹⁾.

Ἐν τῶν μεγίστων φιλολογικῶν κατορθωμάτων αὐτοῦ εἶναι αἱ μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων τραγικῶν, κυρίως τοῦ προσφιλοῦς του, ὡς ψυχολόγου τῶν συγχρόνων του, Εὐριπίδου. Ὑπῆρξεν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη καὶ πόθος τῆς ψυχῆς του γὰρ καταστήσῃ γνωστοὺς τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος εἰς εὐρύτερον κύκλον ἀνθρώπων διὰ μεταφρά-

¹⁾ Ἰδέαν τοιοῦτου *Lesebuch* εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Max. C. P. Schmidt *Zur Reform der klassischen Studien auf Gymnasien*, ἐν Λειψίᾳ 1899.

σεων, διὰ διαλέξεων, διὰ δημοσίων παραδόσεων κτλ. Ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὅτι ἡ πρώτη, μαθητικὴ ἤδη, ἀπόπειρα τοῦ 20ετοῦς νεανίσκου ὑπῆρξεν ἡ μετάφρασις τῆς Ἀλκῆστιδος τοῦ Εὐριπίδου. Ἠκολούθησεν εἶτα ἡ μετάφρασις τοῦ Ἡρακλέους τοῦ αὐτοῦ τραγικοῦ, ἐν δὲ τῷ Ἰππολύτῳ πάλιν τοῦ Εὐριπίδου ἐξέθηκε τὸ πρῶτον (1891) τὰς γνώμας αὐτοῦ περὶ τοῦ τί ἐστὶ μεταφράζειν καὶ μεταφρασις· ἐπηκολούθησεν εἶτα ἡ μετάφρασις τῶν Χοηφόρων τοῦ Αἰσχύλου (1896), καὶ τῷ 1899 παρουσιάζεται ὁ πρῶτος τόμος τῆς αὐτοτελοῦς σειρᾶς τῶν Μεταφράσεών του (παραλαμβάνει αὐτὰς καὶ ἐκ παλαιότερων ἔργων του) μετὰ ἀναλυτικῶν, πολλάκις νέων ὁλῶς, εἰσαγωγῶν (περιέχει τὸν Οἰδίποδα τύραννον τοῦ Σοφοκλέους, τὸν Ἰππόλυτον, τὰς Ἰκέτιδας καὶ τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου). Τῷ 1900 ὁ δεῦτερος τόμος (περιλαμβάνει τὴν Ὀρέστειαν τοῦ Αἰσχύλου—Ἀγαμέμνονα, Χοηφόρους, Εὐμενίδας). Τῷ 1906 ὁ τρίτος τόμος (περιέχονται ἐν αὐτῷ 4 ὄλα δράματα τοῦ Εὐριπίδου, ὁ Κύκλωψ, ἡ Ἀλκηστις, ἡ Μήδεια καὶ αἱ Τρωάδες) τῷ 1923 ὁ τέταρτος τόμος (μὲ τὸν Φιλοκτήτην τοῦ Σοφοκλέους, τὰς Βάκχας τοῦ Εὐριπίδου καὶ πραγματείαν του περὶ τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν τῆς). Παρέσχεν οὕτω εἰς παλαιὰ ἀριστουργήματα νέαν μορφήν καὶ νέαν ζωὴν καὶ διηύρυνε διὰ τούτων τὸν κύκλον, εἰς ὃν τοιαῦτα ἔργα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωσι προσιτὰ τοῦλάχιστον κατὰ τὸ περιεχόμενον των. Τὰς μεταφράσεις του ταύτας καὶ καθ' ὅλου τὸ μεταφράζειν ἀξίως τῆς σημασίας τῆς λέξεως ἐκάλει αὐτὸς Nachdichten καὶ Nachdichtungen, τ. ἔ. νέαν ποίησιν. Μόνον ὁ ἐπιχειρήσας νὰ μεταφράσῃ ἀρχαίους συγγραφεῖς ἢ ὁ ἀπὸ καθέδρας αὐτοῦ διδάσκων δύναται ἀσφαλῶς νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ μεγέθους τῶν δυσκολιῶν τοιοῦτου ἐγχειρήματος. Μέγα μέρος τῶν ὑπ' αὐτοῦ μεταφρασθέντων συγγραφέων εἶχεν ὁ ἴδιος πρότερον εἰς βιβλία φιλολογικῶς ἐπεξεργασθῆ, τὸ κορύφωμα δὲ τῆς τοιαύτης ἐπεξεργασίας εἶναι ἡ μετάφρασις, εἶναι ἡ ζωντανὴ ἀναπαράστασις τοῦ κειμένου εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μεταφράστου του. Καὶ ἐλέχθη δὲ ὁ Αἰσχύλος μόνον διὰ τῆς μεταφράσεώς του κατενοήθη ἐπαρκῶς.

Εἶναι μακρὰ ἡ σειρά τῶν ἄλλων ἐν βιβλίοις ἢ περιοδικοῖς σπουδαίων ἐργασιῶν του: περὶ τοῦ Θουκυδίδου¹⁾, τῶν Λυρικῶν (Textgeschichte der Griech. Lyriker 1900 Abh. G. W. Gött. ἰδ. ἀν.), τοῦ Τιμοθέου (Πέρσαι 1903), ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν Ἑλλήνων Βουκολικῶν (ἐν τῇ Bibliotheca Oxoniensis, 1905, ἰδ. ἀν.) καὶ ἡ Textgeschichte

¹⁾ Hermes, τόμ. 12, 1877, σελ. 326—67.

τοῦ κειμένου των (Phil. Unters. 1906), τὸ περὶ τῆς Σαπφοῦς καὶ Σιμωνίδου ἔργον (1913), ἡ ἔκδοσις τῶν Ἐπιτρεπόντων τοῦ Μενάνδρου (1925), τῆς Λυσιστράτης τοῦ Ἀριστοφάνους (1927), τῶν Ἔργων καὶ ἡμερῶν τοῦ Ἡσιόδου (1928). Εἰς δύο ἄλλα κλασσικὰ ἔργα του πρέπει νὰ ἐνδιατρίψωμεν δι' ὀλίγων. Εἶναι ταῦτα ἡ Ἑλληνικὴ Γραμματολογία του (Die Griechische Literatur des Altertums 1905, γ' ἔκδ. 1912, ἐν τῇ Kultur der Gegenwart) καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1921) ἐν τῇ Einleitung in die Altertumswissenschaft τοῦ Gercke καὶ Norden. Ἐν πρώτον περιλαμβάνει σύντομον ἐπισκόπησιν τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, κεφαλαιώδεις, ἀποφθεγματικὰς, οὕτως εἰπεῖν, γραμμάς, χαρακτηριζούσας τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν Βυζαντιακῶν, τὸ δὲ δεῦτερον εἶναι ἱστορία τῶν φιλολογικῶν μελετῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, μὲ χαρακτηρισμὸν τῆς ἀξίας καὶ δράσεως ὄλων τῶν ὅπωςδήποτε λόγου τινὸς ἀξίων φιλολόγων τῶν νεωτέρων ἔθνων. Ὑπὸ ἔποψιν ὕφους εἶναι περίεργα τὰ ἔργα ταῦτα διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς ἀνάμειξιν τῆς περιτέχνου ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων πρὸς λαμπρότητα ἢ καὶ φανεράν ὀητικὴν πολεμικὴν, πολλαχοῦ ὅμως καὶ μὲ ἐνθουσιώδη παράστασιν τοῦ θέματος. Αὐτὸς δὲ ὁ «ἐξουσίαν ἔχων» ἐπὶ τοιούτων θεμάτων ἐπέτυχε μετ' ἀπαραμίλλου συντομίας καὶ πυκνότητος γεγονότων καὶ κρίσεων νὰ χαρακτηρίσῃ ὄλους τοὺς φιλολόγους ἀπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν μέχρι τῶν φιλολόγων τοῦ τέλους σχεδὸν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Εἰς τοὺς δύο τόμους τῶν Λόγων καὶ Διαλέξεων του (Reden und Vorträge, 4η ἔκδ. 1925—1926) ἐξετάζονται πλεῖστα ὅσα θέματα ἐκ τοῦ κύκλου τῶν φιλολογικῶν μελετῶν τοῦ ἢ περιέχονται λόγοι ἐκφωνηθέντες ὑπ' αὐτοῦ κατὰ διαφόρους περιστάσεις. Διάλεξιν του περὶ ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας εὐρίσκομεν ἤδη κατὰ τὸ 1904.

Ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὸ τελευταῖον ἔργον τῆς μακρᾶς καὶ καρποφόρου συγγραφικῆς δράσεώς του. Οὐδὲν ἴχνος ὅμως ἐν αὐτῷ ὑπάρχει, ὡς παρετήρησε καὶ ὁ Werner Jaeger, ἐλέγχον τὸν Wil. ὡς γέροντα πλέον. Ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ βλέπομεν παρελαύνουσιν τὴν ὄλην ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐν τῇ χαρακτηριστικῇ σταδιοδρομίᾳ του (εἶναι τρία μεγάλα κεφάλαια: Οἱ πανελλήνιοι θεοί, παγκόσμιος ἰσχύς καὶ δύσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀνόρθωσις καὶ καταστροφή τοῦ Ἑλληνισμοῦ). Ὁ συγγραφεὺς ἐπιζητεῖ πάντοτε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἐνδοτάτων ἀρχῶν τῆς οὐσίας καὶ τοῦ εἶναι. Καὶ ὁ Welcker, ὁ ὑπὸ τοῦ Wil. τόσο τιμώμενος μέγας φιλόλογος, ζητεῖ ἐν τῇ Griechische Götter-

lehre γὰ θεμελιώσῃ τὴν περὶ τῶν Ἑλληνικῶν θεῶν διδασκαλίαν τοῦ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως πασῶν τῶν ἐκφάνσεων τοῦ βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Περὶ τὸ θέμα διατρίβει ὁ Welcker φιλοσοφικώτερον ἢ ὁ Wil., θέλει γὰ παραστήσῃ τὴν μορφήν (Gestalt) ἐκάστου θεοῦ, δὲν θέλει χρονικὰ ὄρια καὶ χρονικὰς διακρίσεις ἢ δὲν δύναται γὰ κάμῃ ταύτας. Τοῦτο ὁμοῦς ἀκριβῶς ἐπιζητεῖ ὁ Wil., τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ἐν τῷ μεγάλῳ ρεύματι τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Διὸ καὶ ἐκάστου κεφαλαίου προηγεῖται ἐξοχος ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. Τὰ νέα θρησκευτικὰ φαινόμενα γίνονται ἐκάστοτε νέοι θεοὶ (ὡς ὁ Ἄσκληπιὸς κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα), νέοι θρησκευτικὰ καὶ παραστάσεις (ὡς π. χ. τὰ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, περὶ τῆς μετὰ θάνατον τιμωρίας κτλ.) γεννῶσι νόμους λατρείας (πρὸς τὴν λατρείαν τῶν βασιλέων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς). Ἀκολουθεῖ εἶτα ἡ σχέση πρὸς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ὡς αὕτη παρουσιάζεται ἐν τῇ λατρείᾳ, τέχνη καὶ εἰς πλείστας ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Τέλος, οἶθονεὶ ἀνακρίνονται οἱ καθ' ἕκαστον ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς τῆς ὅλης λογοτεχνίας περὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ἢ τὴν θεότητα. Πολλάκις χαριεντιζόμενος καὶ πλατωνίζων ἔλεγεν ὅτι «ἐν τῇ φύσει ἔχομεν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ, διότι ἐν τῷ καλῷ (Schönheit) ἐνυπάρχει τὸ θεῖον, ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ζωῆς, ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, θεὸς καὶ ἀγαθὸν εἶναι τὸ αὐτὸ πρᾶγμα». Πῶς ἐκ τοῦ καμάτου τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας ἐγεννήθη ἢ καλύτερον διεδόθη ἢ θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἐσκόπει ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ γὰ πραγματοποιηθῆ, ἀλλὰ δὲν προέφθασεν.

Ἐξετάσωμεν συντόμως ποία ἡ σχέση τοῦ Βιλαμόβιτς πρὸς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας, κυρίως βέβαια τοὺς φιλολόγους. Ὅ,τι δύναμαι περὶ τούτου γὰ εἶπω εἶτε ἐξάγεται ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων του, εἶτε ἐκ τῆς μακρᾶς προσωπικῆς γνωριμίας μου πρὸς τὸν ἐπιφανέστατον ἄνδρα, εἶτε ἐξ ἀκοῆς εἶτε ἐξ ἄλλων δημοσιευμάτων, ἐπιστολῶν του κυρίως ἢ συγχαρητηρίων γραμμάτων. Εἰς τὰς Ἀθήνας, ὡς εἶδομεν, ἦλθε τὸ πρῶτον κατὰ Μάρτιον τοῦ 1873 ἐξ Ἰταλίας καὶ διηγεῖται τερπνῶς (Ἀπομν. σελ. 152) πῶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως παρουσιάσθη μὲν καὶ ἐγνωρίσθη τυπικῶς μὲ τὸν Εὐστρατιάδην, ἀλλ' ὁ σεβάσμιος Κουμανούδης ἐφάνη εἰς αὐτὸν φιλόφρων καὶ διηγεῖτο πολλὰ ἐνδιαφέροντα πράγματα. Κατήγετο (λέγει ὁ Wil. περὶ τοῦ Κουμανούδου) ἐκ Μακεδονίας¹⁾ καὶ μοῦ ἔλεγεν ὅτι πρώτην φοράν εἶδε θάλασσαν κατὰ

¹⁾ Ἦτο Θράξ, Ἀδριανουπολίτης.

τούς χρόνους τῶν ἐν Βερολίῳ σπουδῶν του, ὅτε ἐταξίδευσέ ποτε εἰς τὴν νῆσον Rügen. Μοι ἐπεδείκνυε τὰ δελτία (Scheden) τῶν ἐπι-
 τυμβίων ἐπιγραφῶν του καὶ προσέθετεν ὅτι πρέπει γὰρ γίνουιν ἀνα-
 σκαφαὶ ἐκεῖ ὅπου ἦτο ἡ ἡρειπωμένη ἐκκλησία τῆς Ὑπαπαντῆς.—
 Θλιθερὰ ὑπῆρξεν ἡ σύγκρουσίς του πρὸς τὸν μακαρίτην Γρηγόριον
 Βερναρδάκην· ἀφορμὴν αὕτη ἔλαβεν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Wil. γενομέ-
 νης δυσμενοῦς κρίσεως τοῦ πρώτου τόμου τῶν Ἑθικῶν τοῦ Πλουτάρ-
 χου. Ὁ Wil. ἐν προγράμματι τοῦ θερινοῦ ἑξαμήνου τοῦ 1889 τοῦ Πα-
 νεπιστημίου τῆς Ροτίγγης ἔκρινεν αὐστηρῶς τὴν ἔκδοσιν, ἣν ἐκάλεσεν
 operam mercenariam Ὁ Βερναρδάκης ἀπήντησεν ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ
 β' τόμου δριμύως ἐπικρίνας ἀβλεπτήματά τινα παλαιότερα τοῦ Wil. ¹⁾.
 Τοῦτο, ὡς φαίνεται, δὲν ἐλησμόνησεν ὁ Wil., καὶ εἰς τὰ Ἀπομνημο-
 νεύματά του ἀναγινώσκει τις μετὰ τινος λύπης, ὅτι ὁ Βερναρδάκης ἦτο
 μὲν εὐφυῆς (gescheit), ἀλλὰ ἐντελῶς ἀχαλίνωτος (zuchtlos) καὶ ἀναξιό-
 πιστος. Δύναται τις γὰρ ψέγη τὴν ἔκδοσιν τοῦ Βερναρδάκη, ὡς δύναται ἄλ-
 λως τε πᾶσα ἔκδοσις γὰρ ψεχθῆ, ἔχω ὅμως ὁμολογίαν ἐνὸς τῶν νεωτάτων
 ἐκδοτῶν τῶν «Ἑθικῶν» ὅτι τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον μᾶς ἔδωκεν ὁ Βερν.
 εἶναι ἀρκετὰ καλὸν καὶ ἀσυγκρίτως καλῦτερον τῆς ἐκδόσεως τοῦ
 Dübner, διότι πολλὰ ὀρθῶς ὁ Βερναρδ. ἀποκατέστησεν ἢ διώρθωσεν.
 Ἐν τῷ ἀτυχῆματι δὲ τῆς συγκρούσεως τοῦ Βερναρδάκη πρὸς τοὺς ἀει-
 μνήστους Κωνστ. Κόντον, Σπ. Βάσσην καὶ τὸν ἐπιζῶντα σεβαστὸν καθη-
 γητὴν Γ. Ν. Χατζιδάκιν διὰ τὴν ἔκδοσιν ταύτην, ἔχομεν σχετικὸν εὐτύ-
 χημα ὅτι ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω τριῶν Ἑλλήνων λογίων ἐξηλέγχθησαν καὶ
 ἀποκατεστάθησαν πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου τῶν «Ἑθικῶν», ὡς τοῦτο
 παρατηρεῖ τις εἰς τὴν νῦν ἐκδιδομένην καὶ τόσον μακροημερεύουσαν ἔκ-
 δοσιν τῶν ἔργων τούτων τοῦ Πλουτάρχου. Ἐπανερχόμενος εἰς τὸν Wil.
 παρατηρῶ ὅτι ὁ Βερναρδάκης πλειστάκις κάμνει μνεῖαν τῶν διορθώσεων
 καὶ ἐρμηνειῶν τοῦ μεγάλου φιλολόγου εἰς τὸ ἐκτενὲς καὶ χρησιμώτατον
 Λεξικόν του, οὐχὶ σπανίως δὲ μετ' ἰδιαιτέρας εὐλαθείας.—Γνωστὴ εἶναι
 εἰς τοὺς παλαιότερους ἡμῶν ἡ κινήθεισα ἐναντίον του—ἀδίκως καὶ παρα-
 λόγως—σταυροφορία κατὰ Δεκέμβρ. τοῦ 1908—Ἰανουαρ. 1909²⁾, διότι

¹⁾ Περὶ τοιοῦτου φιλολόγου, ὅστις ἐξ ἀρχῆς ἐφαίνετο ὅτι δὲν ἦτο κοινὸς τις ἐπι-
 στήμων, ἐτόλμησεν ὁ μακαρίτης Βερναρδάκης γὰρ γράψῃ ὅτι «illotis manibus
 scriptores graecos attrectat».

²⁾ Πρὸς τὰς ἐφημερίδας «Καιρούς», «Ἀθήνας», «Ἐμπρός» τῶν ἡμερῶν
 ἐκεῖνων.

δημοσιεύσας (ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω) ἐν τῷ περιοδικῷ «Γενικῇ Ἐφημερίδι τοῦ Μονάχου» (5 Δεκεμβρ. 1908) κρίσιν τοῦ ὑπὸ Γάλλων λογίων δημοσιευθέντος περὶ Ἑλλάδος βιβλίου (La Grèce, Παρίσιαι 1908) εἶπέ τινα δίκαια καὶ ὀρθὰ κατ' οὐσίαν, ἀλλ' οὐχὶ εὐχάριστα δι' Ἑλληνας. Ἐκεῖ ἐμολογεῖ ὅτι οἱ Ἑλληνες λαμβάνουσι τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν τῶν ἐκ Γαλλίας, διότι ἀναντιρρήτως ὑπάρχει ἐσωτερικὴ τις συγγένεια τῶν χαρακτήρων τῶν δύο λαῶν, ἀλλὰ, παρατηρεῖ πολὺ ὀρθῶς, οἱ Γάλλοι ἐφρόντισαν καὶ νὰ γνωρίσωσι τοὺς Ἑλληνας, ὅπως δὲν ἔπραξαν ἄλλα ἔθνη. Ἀφορμὴ τῆς ἐγεσθείσης τότε ὑπὸ τινῶν ἐν Ἑλλάδι ἐναντίον τοῦ Wil. κατακραυγῆς ἦσαν κυρίως αἱ περὶ τοῦ αἰωνίου γλωσσικοῦ ζητήματος γνώμαι τοῦ ἀνδρός, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τινες παρατηρήσεις περὶ τῶν πολιτικῶν καὶ μάλιστα τῶν θρησκευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων. Οὐδεὶς ἄλλος ἢ ὁ Χατζιδάκις ὡμολόγησε τότε ¹⁾ τὴν ὀρθότητα τῶν γνωμῶν τοῦ ὡς πρὸς τὰ τῆς νεωτέρας ἡμῶν γλώσσης, ὅτι δηλ. συμβιβασμὸς τις τῶν δύο τάσεων ἐπερχόμενος σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἀκαταγωνίστως διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἔθνους καὶ διὰ τῆς μορφώσεως συγγραφέων ἀξίων τοῦ ὀνόματος θὰ λύσῃ τὸ πολυθρύλητον τοῦτο ζήτημα. Εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου θρησκείας ὑπῆρξεν ὁ Wil. αὐστηρότερος. Ἀπεκρυσταλλώθησαν, λέγει, ἀμφότεραι αἱ θρησκείαι, τ. ἔ. ἡ ἡμετέρα ὀρθόδοξος καὶ ὁ ἰσλαμισμὸς, καθ' ὅμοιον κατὰ πολλὰ τρόπον, καὶ δὲν ἐπιτρέπεται σήμερον εἰς τινα νὰ θέσῃ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, τὴν διατηροῦσαν τοιαύτην ἀνόητον νηστείαν ἣτις τοὺς Ἑλληνας καὶ σωματικῶς συντρίβει, Ἐκκλησίαν, ἐν ἣ ὁὐδὲν σχεδὸν ἴχνας πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου ὑπάρχει, δὲν ἐπιτρέπεται, λέγει, εἰς τινα νὰ θέσῃ ταύτην ὑπὲρ τὸ Ἰσλάμ. Ἡ τάσις, ἐπάγεται, τοῦ Γαλλικοῦ Φιλελληνικοῦ συνδέσμου (Ligue française pour la defense des droits de l' Hellénisme) εἰς τὸ νὰ παραστήσῃ Ἑλληνας καὶ Τούρκους ὡς λαοὺς ἀντιθέτους πρὸς ἀλλήλους, οὔτε δίκαια εἶναι οὔτε καὶ τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων ὑπηρετεῖ. Διὰ τὸ ἐλεύθερον Βασίλειον ἔχουσι βεβαίως ἐν τινι βαθμῷ τὰ πράγματα ἄλλως, καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιβάλλει ἐκεῖ ἄλλην συμπεριφορὰν. «Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ δύο καὶ ἡμισείας χιλιοτηρίδων καὶ τι πλεον δὲν δύναται διὰ τε τὰς χώρας, ἃς κατοικεῖ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἰδιορρυθμίαν του, νὰ σχηματίσῃ πολιτικὴν ἐνότητα. Μέγα μέρος αὐτοῦ, καὶ οὐχὶ τὸ χεῖριστον, εἶναι ἠναγκασμένον νὰ ὑποκύπτῃ πάντοτε ὑπὸ τὸ κράτος ἄλλων λαῶν. Σήμερον ἀνήκει καὶ ἡ Ἄγ-

¹⁾ «Ἐμπρὸς» 3 Ἰανουαρ. 1908.

·γλική νῆσος Κύπρος εἰς τὴν ἀλύτρωτον Ἑλλάδα, ἀλλὰ διὰ τὴν νῆσον ταύτην σιωπᾶ τις ἐν Ἑλλάδι διπλωματικὴν σιγὴν. Τὰ τῶν Ἑλλήνων εἶχον ἄριστα ἐσάκις οὔτοι κατώρθωσαν νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὴν ἀνάγκην. Κατέχουσι τὴν ιδιότητα νὰ διαφυλάττωσι τὰς ιδιότητάς των, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ μέγιστον προτέρημα αὐτῶν.».—«Εἰς φιλελληνικὸν Σύλλογον δὲν ἀνήκομεν ἡμεῖς οἱ Γερμανοί, μόνον ἄλλως τε μετ' ἐπιφυλάξεως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ οἰκαιοποιηθῶμεν τὸ πρόγραμμα αὐτοῦ. Ἄλλ' εἰς τοὺς Ἕλληνας εὐχόμεθα ἐκ καρδίας πᾶν ἀγαθόν. Ἐλπίζομεν δὲ ὅτι ἡ Γερμανία καὶ ἡ Γαλλία καὶ ἐν τούτῳ δύνανται νὰ συνεργασθῶσι».

Ταύτην τὴν ἐναντίον του καταφορὰν βεβαίως, μεγαλόψυχος ὢν, ἐλησμόνησε, κατὰ τὰς ἐορτὰς δὲ τῆς 75ετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὅτε καὶ αὐτὸς ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος διδάκτωρ αὐτοῦ (Μαΐου α' 1912), ἀπήντησεν ἔτι «ἔρωτι τῶν Ἀθίδων Μουσῶν συνειλημμένος ἐκ παιδός, συνάδελφον τῶν καθ' Ἑλλάδα φιλοσόφων ἐμαυτὸν ἐνόμισα, ἐξ οὗ μειράκιον ὢν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνέβην καὶ Στεφάνου Κουμανούδη τοῦ μακαρίτου διδασκαλίας προσεχρησάμην. Πρὸς ταῦτα καὶ πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τοὺς παρ' ὑμῖν γνησίως φιλοσοφούντας ἕως ἄν ζῶ διακείσομαι φιλοστόργως καὶ εὐχαρίστως».

Ὅτε κατὰ Δεκέβριον τοῦ 1928 ἐώρτασεν ὁ ἀνὴρ τὴν 80ὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του (ἐγεννήθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος μὲ τὸν ἡμέτερον Γεώργ. Χατζιδάκιν), πλὴν ἄλλων πολλῶν συγχαρητηρίων ἐξ Ἑλλάδος, ἔλαβε καὶ συγχαρητήριον γράμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁραιοτάτα ἀπήντησεν εἰς αὐτό: «Ἡ Ἀθηνῶν Ἀκαδημία ὑπερφυῶς μ' ἐτίμησε τοῦ ὀγδοηκοντούτου γέροντος μνησθεῖσα. Ἐγὼ δὲ ὑπ' ἄλλων πολλῶν προσφωνηθεὶς τῇ παρ' ὑμῶν ἐπιστολῇ διαφερόντως ηὐφράνθην. Ἦλθε γὰρ οἶον ἐκ τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημείας, ἅμα δὲ καὶ ἐκ τῆς νέας Ἑλλάδος. Καὶ ἐκείνης μὲν ἐτύγχανον παιδόθεν ὢν ἐραστής, ἔτε τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνῆλθον, διαπορευόμενος δὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τὴν χώραν καὶ τοὺς ἐνοικοῦντας φιλικῶς διετέθην. Τότε μὲν οὖν Μυκηναίων καὶ Ἐπιδαύρου, Ὀλυμπίας τε καὶ Δελφῶν ἐπάτουν τὰ ἐδάφη, ναοὶ δὲ καὶ ἀγάλματα καὶ στηλαὶ ἐλάνθανον ὑπὸ γῆς κεκρυμμένα. Νῦν δὲ ταῦτα εἰς τὸ φῶς ἀνασωζόμενα τῷ οἰκείῳ φωτὶ τὴν οἰκουμένην καταλάμπει. Ὁμοίως δὲ καὶ αὐτὴ ἡ Ἑλλάς ἀνήθησεν ὑπὲρ ἐλπίδα εἰς Κράτος καὶ εὐθηνίαν ἐπιδοῦσα, οὐ μείον δὲ καὶ εἰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας. Ἐγὼ δὲ ταῦτα θαυμάζων διὰ τοῦ μακροῦ βίου τὴν στοργὴν ἐτήρησα

καὶ διατελῶ ταῦτα φρονῶν ἕως ἂν ζῶ»¹⁾).

Ὅτε ὁ Wil. ἤρχισε δρῶν ἦτο μὲν ἡ Φιλολογία ἐν τινι ἀκμῇ, ὑπῆρχεν ὁμοίως κίνδυνος παρακμῆς παρ' ὅλην τὴν σύντονον μελέτην τῶν χειρογράφων, τῶν ἐπιγραφῶν κτλ. καὶ τῶν δύο γλωσσῶν· ἡ ἐργασία κατηθύνετο εἰς μικρὰ μόνον καὶ περιορισμένα, ἐχάνοντο δὲ οἱ εὐρύτεροι ἐπιστημονικοὶ ὀρίζοντες καὶ σκοποὶ αὐτῆς. Ἀντὶ γενικωτέρας καὶ καλλισθητικῆς τοῦ ὄλου ἀντιλήψεως συνέβαινε μόνον ψυχρά, ψυχροτάτη τῶν καθ' ἕκαστον κριτικῇ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι εἶχε παρέλθει ἡ ἀντίθε-

¹⁾ Ἡ ἡμετέρα Ἀκαδημία ἐσκόπει ἐκ τῶν πρώτων ξένων αὐτῆς ἑταίρων νὰ ἀνακηρύξῃ καὶ τὸν περικλεῆ φιλόλογον, εἶχον δὲ ἐντολὴν τῆς Β' τάξεως αὐτῆς πρὸς σύνταξιν τῆς τυπικῆς ἄλλως τε δι' αὐτὸν ἐκθέσεως. Ἡ ἐκ πολλῶν λόγων δικαιολογούμενη ἐπιβράδυνσις τῆς ἀνακηρύξεως ἀλλοδαπῶν ἐπιστημόνων ὡς μελῶν τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας, (μόλις κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον 1933 κατέστη δυνατὴ ἡ ἀνακήρυξις ξένων ἑταίρων καὶ ξένων ἀντεπιστελλόντων μελῶν αὐτῆς) καὶ ὁ ἐπελθὼν θάνατος τοῦ μεγάλου πρεσβύτου ἐγένετο αἰτία ὥστε τὸ τόσον τιμηθὲν ἐκ παρομοίων τιμῶν ὄνομά του νὰ μὴ φέρεται μεταξὺ τῶν κρείττων, ἂν μὴ τὸ πρῶτον, τῶν ξένων ἑταίρων τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας. Εὐτύχημα ἄς θεωρηθῇ ὅτι, ἂν δὲν ἀπατώμην, ἐγνώριζεν ὁ ἀποιχόμενος τὴν πρόθεσιν ταύτην τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἀναγράφω ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Wil. πρὸς τὸν *Πρότατον Κυπαρίσσο*ν Στέφανον καὶ τὴν Σύγκλητον (κατὰ Δεκέμβριον 1908) διὰ τὰ συγχαρητήριά των ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι του.

«Στεφάνω Κυπαρίσσω λαμπροτάτῳ τοῦ Ἀθῆνῃσι Πανεπιστημίου Πρυτάνει
καὶ παντὶ τῷ χορῷ
χαίρειν λέγει

Ulrich von Wilamowitz - Maellendorff.

Εἰς γέροντα μετιόντα με φιλοφρονεστάταις ὑμεῖς, ὡ ἄνδρες σοφοί, προσφωνήσεσιν ἐτιμήσατε. Ὅσα μὲν ἦ κατωρθώσαμεν κατὰ τὴν τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἐπιτηδευσιν ἢ καὶ ἡμάροτομεν, σύνισμεν δι' ὑμῖν κατὰ πολλὰ καὶ σφαλῆσιν, δικαίως ταῦτα κρίναι παρὰ τῷ ἐπιόντι χρόνῳ κείσθω. Ἰσοῦτον δ' εἰπεῖν οὐκ ὀκνῶ ἦνπερ ἐκ παιδὸς ἀνέλαβον καὶ τσαῦτα ἔτη ποιούμενος οὐκ ἀπέκαμον περὶ τὰς Ἑλληνίδας Μούσας σπουδὴν καὶ φιλοτιμίαν παραμενεῖν ἐμοὶ τὴν αὐτὴν ἐφ' ὅσον ἂν ὁ θεὸς ἐπιτρέπη. Γνήσιος γὰρ ἔρως οὐ συγγηράσκει τῷ σώματι. Οὐ μὴν οὐδὲ τούτου ποτ' ἐπιλήσομαι, περιεῖναι τὸ τῶν Ἑλλήνων Ἔθνος τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς οὔτ' ἀμνημονοῦν οὔτ' ἀμοιροῦν, μετέχον δ' ἤδη πάντων σχεδὸν τῶν τῆς νῦν εὐπαιδευσίας προτερημάτων. Ὅθεν οὐδ' ἐγὼ τῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ ὑμῶς τοὺς τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας πρωτοστάτας τε καὶ κορυφαίους εὐνοίας καὶ φιλίας οὐ πώποτ' ἐκστήσομαι, χάριν δ' ἔχω πλείστην τοιαύτης παρ' ὑμῖν ἀποδοχῆς τυγχάνων. Διευτυχῆσαι δ' ὑμᾶς εὐχομαι. Σοὶ δέ, ὡ λαμπρότατε Πρύταني, διαφερόντως καθῆκον εὐχαριστήσασθαι οὐ μόνον δι' ἐπιστολῆς προσφωνήσαντι, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοιαύτης ἀκριβείας τὸν καιρὸν

σις τῆς φιλολογίας τῶν λέξεων (Gottfrieda Hermann) πρὸς τὴν φιλολογίαν τῶν πραγμάτων (Boeckh, Welcker, Ottfried Müller) καὶ ὁ Otto Jahn, τόσον φιλόλογος ὅσον καὶ ἀρχαιολόγος, ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν τοῦ ἀνδρὸς διδάσκαλος, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ μεγαλοφυΐᾳ, ὡς εἶδομεν, τοῦ Θεοδώρου Μόμμσεν, ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ λοιπὸν κόσμῳ, ὑπῆρχεν ἡ με-

τηρήσαντι, ὡς ἐλθεῖν τὸ τηλεγράφημα τῶν πλείστων συνεοραζόντων καὶ θαυμασίῳ κροτοθροῦδι τὴν τῶν Ἀθηναίων εὐστοχίαν καὶ φιλοκαλίαν ἐπαινεθῆναι.

Ἔρρωσο».

Γνησίου φιλελλητισμοῦ δεῖγμα εἶναι καὶ τὸ ἐπίγραμμα διὰ τοὺς ἐράνους ὑπὲρ ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ (ἐκδόσεως τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Εὐνομίου, Ἰμερίου καὶ ἄλλων) κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς πεντηκονταετηρίδος του. (Ἰδ. τὸ περιοδικὸν Μελέτην. 1912 σελ. 360).

Πάντες τῆς ἱερῆς, φίλοι, ἐστεφανώμεθ' ἐλαίης
 ἐξ Ἀκαδημείης, λαμπάδα δ' ἀψάμενοι
 ἰέμεθ' ἐκ βωμοῦ Προμηθεός, οὐρανίης δὲ
 παῖς Μούσης ἡμᾶς ἤγνισε πάντας Ἔρως.
 Εἷς μὲν ἐγὼ λαμπρῶς τ' ἐγεργήρατε τὸν θιασώτην
 ἀλλὰ θεῶν κοινῶν κοινὰ τάδ' ἔστι γέρα.
 Χαίρεθ' ὁμοφροσύνῃ, θεοὶ Ἑλλάδος ἦν ἐνέφυσαν
 ἀλλὰ καὶ Ἑλλήνων μὴ πιλάθησθε φίλοι.

Εἰς τὴν ἐν Λονδίῳ Ἑταιρείαν τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν συχαρίζω αὐτὸν Ἑλληνιστί διὰ τὴν βίθην ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του ἀπήντησεν ἐπίσης Ἑλληνιστί. Παραθέτω ἐνταῦθα ἀμφοτέρως τὰς ὡραίας ἐπιστολάς.

Ἡ ὑπὲρ τῶν Ἑλληνικῶν Μελετῶν Ἑταιρεία

Ἡ ἐν Λονδίῳ

Οὐδαλρίκη ἐκ Βιλαμώβιτς - Μοέλλενδορφφ

Χαίρειν

Δῆλος μὲν εἰ φιλόσοφος ὢν καὶ ἡσυχάτους, καὶ οἶος ἄχθεσθαι μᾶλλον λίαν αἰνούμενος, καὶ ταῦθ' ὑπ' ἀνδρῶν ξένων καὶ τὸ πλεῖστον ἀγνώτων, ὅμως δὲ προειλόμεθα ἐξηκοντούτῃ σοὶ γενομένῳ πρεσβευσάμενοι συγχαίρειν, ὅπως μὴ σὺ ἀγνοῆς ἐν ὅσῳ σε ἔχομεν ἀξιόματι. Οἱ γὰρ Ἕλληνες οἱ παλαιοὶ σαφῶς ἴσμεν ὡς εἰ ζῶντες ἐτύγχανον στεφάνοις ἂν καὶ ἐπαίνοις σε μετήσαν, ὅς γε τοὺς λόγους αὐτῶν οὐκ ἐξῆς τοῖς σώμασι συναποθνήσκειν, ἀλλὰ πλεῖστον εἰς ἀνὴρ τῶν νῦν τῇ τε συνέσει καὶ τῷ φιλοκάλῳ καὶ φιλομαθεῖ τῆς διανοίας ἀνεβιώσω τε καὶ διέσωσας, εἰ τί που καὶ δοκοίη τοῖς χρόνοις ἐξίτηλον γίνεσθαι. Κάκεινοι μὲν οὐκέτ' εἰσίν, ἀντ' ἐκείνων δ' ἡμεῖς οἱ φιλέλληνας, ὕστεροι χρόνῳ καὶ χείρους ὄντες, ὅμως τιμῶμεν, καὶ τῆς εὐνοίας σημεῖά σοι τάδε τὰ γράμματα ἐπέμψαμεν. Εἰ γὰρ συγγενῶν ἔστι τὸ τοῦ αὐτοῦ φίλειν καὶ μισεῖν, πῶς οὐχ ἡμεῖς, εἰ καὶ ἀλλόγλωσσοι πεφύκαμεν, συγγε-

γάλη και ὠθοῦσα και δημιουργικὴ δύναμις, ἢ κατευθυνομένη πρὸς τὸ ὄλον και τὴν δλότητα, και τὸ σύνολον τοῦ βίου περιλαμβάνουσα.

Ὁ Wil. ὁμολογεῖ περὶ τοῦ Γοδοφρ. Hermann ὅτι ἀπέπλυσε πρῶτος τὴν ἀδοξίαν ἣν ἤδη ὁ Πόρσων εἶχε προσάψει εἰς τοὺς Γερμανούς, ὅτι οὔτοι και τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν δὲν γνωρίζουσι καλῶς και νὰ διδά-

νεῖς σοι και πάλαι τυγχάνομεν ὄντες, οἵτινες συμφιλοῦμέν γε τὰ Ἑλληνικά και τὴν σοφίαν, τὰ δ' ἐναντία τούτων συμμισεῦμεν; Ἄλλως δὲ και αὐτὸς ἡμᾶς φίλους πάλαι προσπεποίησαι, πάντας μὲν τοῖς βίβλοις εὐφράνας, ἐνίοις δὲ συμβουλεύσας και συμβεβηθήσας, και οὐ φθονερῶς ὣν εἶχες μεταδοὺς ἀλλ' ὡσπερ μεγάλου τινὸς θησαυροῦ πλούσιος και ἐλευθέριος ἀνὴρ τῆς σαυτοῦ σοφίας τῷ θεομένῳ χαρισάμενος. Ὡν ἕνεκα ἐπαινοῦντές σε, ὦ σοφώτατε διδασκάλων, πάντα σοι χρηστὰ και τῇ γενεθλίῳ πρέποντα ἐπευχόμεθα γενέσθαι, ὥστε γέροντα μὲν τῇ σοφίᾳ και πολυμαθίᾳ, τῷ δ' εἶσι και λαμπρῷ τῆς γνώμης νέον, ὡσπερ δὴ μέχρι νῦν ἔχεις, οὕτω και τὸ λοιπὸν ἀεὶ διατελεῖν.

Ἐρρωσο.

Ἀπάντησις :

Ulrich von Wilamovitz - Mællendorff
ὁ και Φιλομωμιχίδης
τῇ ὑπὲρ τῶν Ἑλληνικῶν Μελετῶν Ἑταιρείᾳ,
τῇ ἐν Λονδίῳ

Χαίρειν

Διεξῆχθαι μὲν πως ἀλλήλων ἡμᾶς, ὦ ἑταῖροι, φανερὸν γέγονεν, τῆς ἐπιστολῆς ὅμων ἢ διὰ τὸ βραδύ τῶν ταχυδρόμων καλουμένων ἢ διὰ τὸ γλίσχρον τῶν τελωνῶν ὑστερησάσης ἀλλογλώττους δ' εἶναι, καθάπερ εἰρήκατε, πῶς ἂν συμφαίην; τῇ γὰρ αὐτῇ φαινόμεθα χρώμενοι ἀλλ' εἰ και τῇ πατρίᾳ χρῆσθαι προειλόμεθ' ἑκάτεροι, τῆς οἰκειότητος οὐδὲ τοῦτ' ἂν ἀφαιροῖτ' οὐδὲ τοῦλάχιστον. Ἰὰς γὰρ τῶν φίλων διαλέκτους μεμαθήκαμεν ἐξ ἀνάγκης, τὸ δὲ τοῦ ποιητοῦ τοῦ πᾶν ἀναγκαῖον χρῆμα φάντος ἀνιερὸν φῦνα: ψευδὲς ὅν ἐφάνη τελείως ἠδονὴ γὰρ ἐκ τῆς ἀνάγκης περιέγονε και κέρδος ἐλευθερώτατον· οὐ γὰρ ἂν ὀκνοίης τοῦτ' ἐν τοῖς μέγιστον εἰπεῖν τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου προτέρημα, τὸ πολυγλώττους ἡμᾶς γεγονέναι, τῶν Ἑλλήνων οὐδὲ μετ' Ἀλέξανδρον περὶ τὰς τῶν γειτόνων ἢ και μετοίκων γλώττας πολυπραγμονησάντων. Οὔτω γὰρ τῶν ὀθνείων καλῶν μεταλαβόντες, τὰ δ' οἰκεῖα μὴ καταπροδόντες τῆς τῶν πολλῶν ἀπειροκαλίᾳς ἐξω καθέσταμεν τὰλλότρι' ἢ ἀποδοκιμαζόντων λίαν Ἑλληνικῶς ἢ δουλικῶς μιμουμένων. Ἀλλὰ γὰρ εἰς λόγους ἀείποτ' ἐμοὶ θρυλουμένους ἐξηνέχθην· ἐπειγεί δὲ χάριν εἰπεῖν τῆς πρὸς ἔμ' εὐνοίας τε και φιλοτιμίας ἣς ἔχοντες διατελεῖτε, πάλαι τε τῷ ὑμετέρῳ θιάσῳ τοῦμόν προσγράψαντες ὄνομα νῦν τε φιλοφρονεστάτης ἀξιῶσαντες προσφωνήσεως. Ἡμένημαι δὲ κτιζομένης ἤδη πρὸ πολλῶν ἐτῶν τῆς συνόδου τῆς νῦν κατὰ πᾶσαν γῆν ἐπαινουμένης ὑπερθαυμάσας ὅμας τῆς ἐπιβολῆς, προσδοκῶν τε πολλὰ και καλὰ δι' αὐτῆς συντελεσθήσθαι, και ἐνθυμούμενος παρ' ἡμῖν τοιοῦτον ἔρανον ἐξ ἰδιωτῶν οὐκ ἂν συγκροτηθῆναι· πάντα

ξωσι ταύτην δὲν εἶναι ἱκανοί. Ὁ Hermann ἐγνώριζεν Ἑλληνικὰ ἔσον κανεῖς ἄλλος Γερμανὸς πρὸ αὐτοῦ, καὶ ὅλοι οἱ μετ' αὐτὸν ἐπὶ πολὺ θὰ διδάσκωνται παρ' αὐτοῦ. Ἐπὶ γενεᾶς σχεδὸν ὅλας ἐδίδαξεν ὁ Hermann ἀπὸ καθέδρας τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ Wil. ὅμως ἀπῆτει ἤδη νέον τι, τὴν ἱστορικὴν κατανόησιν τοῦ συγγραφέως. Συγγραφεὺς τις, ἐφρόνει, δύναται μόνον ἐκ τῆς ὅλης ἐποχῆς του, τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους του καὶ τοῦ ὅλου πνεύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ κατανοηθῆ προσηκόντως. Ὁ Γοδοφρ. Hermann ἀπῆτει νὰ γνωρίζῃ τις μόνον τὴν γλῶσσαν τοῦ συγγραφέως ὅν ἤθελε νὰ νοήσῃ ἢ περὶ οὗ ἐπιδραματεύετο ἀλλὰ νὰ γνωρίζῃ αὐτὴν τελείως, ὁ Wil. ἐκτὸς τούτου ἔθετε νέαν πρωτοφανῆ ἀπαίτησιν, τὴν ἱστορικὴν τοῦ συγγραφέως κατανόησιν, ἀπῆτει λοιπόν, ἵνα τὴν ἀτομικότητα ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ ἐν τοῖς πράγμασι τοῦ συγγραφέως ζητήσωμεν νὰ κατανοήσωμεν ἐκ τῶν χρόνων του, ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του, ὡς λέγομεν σήμερον, ἐκ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους του καὶ γενικῶς ἐκ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ. Πᾶν ἄλλο ἢ καταφρονητῆς τῆς γνώσεως τῆς γλώσσης ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ μετὰ τοσαύτης εὐχερείας καὶ κομψότητος καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Λατινικὴν γράφων. Οὐδεὶς σύγχρονος ἢ παλαιότερος φιλόλογος ἠδυνήθη νὰ παρακολουθήσῃ οὕτω τὴν ἐξέλιξιν τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἢ γνώσις δὲ ἢ, εἶχε αὐτῆς ἔφθανε μέχρι τῶν σημερινῶν μας ἰδιωμάτων, καὶ συχνάκις ἐχαριεντίζετο μὲ τὰ «νέα» καὶ «παλαιά», ὡς ἔλεγε. Λαμπρὰ μνημεῖα τοιαύτης γλωσσικῆς ἐρμηνείας εἶναι αἱ εἰς τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου διεξοδικαὶ σημειώσεις του, τὰς ὁποίας πρέπει πᾶς φιλόλογος νὰ μελετᾷ καὶ νὰ καθοδηγῆται οὕτω εἰς τὰς γλωσσικὰς σπου-

γὰρ τὰ τοιαῦτα σχεδὸν ὑπολαμβάνομεν ἐκ τοῦ δημοσίου δεῖν χορηγεῖσθαι· ὅθεν καὶ χορηγεῖται θαψιλῶς· οὐδὲν δ' οἶμαι διαφέρει πῆ καὶ πῶς τὰ θέοντα περαίνεται· περαίνεσθαι μόνον. Ἐλπίς δὲ τοῦτο γενήσεσθαι ἕως ἂν νεότης ἐπιδασταίνῃ φύσει τε καὶ ἀσκήσει πρὸς τὴν περὶ τὰ Ἑλληνικὰ σπουδὴν ἱκανή. Τοιαύτην δὲ παρ' ὑμῖν, ὦ ἑταῖροι, πολλὴν εἶναι γηράσκοντί μοι καὶ περὶ τῶν οἰκοθεν ἦττον εὐθαρσεῖ γιγνομένῳ κρατίστη παραμυθία· προὔτρεψε δὲ μ' οὗτος ὁ καιρὸς καὶ πρὸς ὑμᾶς ταῦθ' ὁμολογῆσαι· τίς γάρ ἂν εἶη κρείττων ἔπαινος;

Εὐμενεῖς μὲν οὖν οἱ κοινοὶ θεοὶ τοῖς ἔργοις ὑμῶν παρασταῖεν· εἰάν δὲ πῶς καὶ αὐτὸς χρεῖαν τιν' ὑμῖν παρέχεσθαι δυνηθῶ, μάλ' ἠδομένῳ μοι τοῦθ' ἐκάστοτ' ἔσται (*).

Διευτυχεῖτε.

*) Ἴδὲ The Journal of Hellenic Studies. XXIX. 1909. part. II, σελ. LIX.

δάς του ¹⁾. Περὶ τοῦ Wil. ἐλέχθη (Pohlenz) ὅτι οὐδεὶς φιλόλογος σύγχρονος ἢ τῶν παρελθόντων αἰώνων καὶ οὐδεὶς Ἕλλην μάλιστα ἠδύνατο τὴν ἰδίαν γλῶσσαν νὰ παρακολουθήσῃ οὕτως ὡς αὐτὸς ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς διὰ τῶν αἰώνων, ἐν τῇ διακλαδώσει τῆς εἰς ποικίλας διαλέκτους, ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἐν τῇ Λογοτεχνίᾳ καὶ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τέλος καὶ τοῖς νομικοῖς ὅροις. Πόσον ἐκτείνει τὰ ὅρια ταῦτα, ἠκούσαμεν πολλοὶ ἐν Γοτίγγῃ κατὰ τὴν ἐκεῖ σύνοδον τῶν Γερμανῶν φιλολόγων τῷ 1927 (*Geschichte der griechischen Sprache*, ἐν Βερολίνῳ 1928). Ἀναρίθμητοι εἶναι αἱ διορθώσεις του, πλεῖσται δὲ αἰ *palmares emendationes* του. Ἀλλὰ τὸν θηρευτὴν μόνον διορθώσεων ἔσκωπε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καθ' ὃν καὶ ὁ Nietzsche. Ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου καὶ ἡ ἐρμηνεῖα τῶν λεπτομερειῶν αὐτοῦ ὤφειλε κατ' αὐτὸν νὰ ὀδηγῆ τὸν φιλόλογον εἰς τὴν κατανόησιν τῆς διανοητικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς διατάξεως τοῦ ἔργου, διὰ τούτων δὲ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπεδίωκεν ἡ δημιουργοῦσα τὸ ἔργον ψυχὴ τοῦ συγγραφέως. Τὰς νεωτέρας ἐκδόσεις τῶν συγγραφέων μετ' ἰδιαιτέρας χαρᾶς ἔκρινε· καὶ ἐπήνεσε μὲν π. χ. τὴν τελευταίαν ἐκδοσιν τοῦ Εὐριπίδου ὑπὸ τοῦ Murray (ἐν τῇ *Bibliotheca Oxoniensis*), ἔψεξε δὲ ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἠὺχαριστήθη μὲ τὴν τοῦ Σοφοκλέους ὑπὸ τοῦ Pearson.

Ὅ,τι ὁ Fr. Aug. Wolf ὡς σκοπὸν τῆς φιλολογίας οἶονεὶ προεμάντευσε, τοῦτο κατωρθώθη ἐπὶ τοῦ Wil. καὶ κατὰ μέγα μέρος δι' αὐτοῦ. Ἡ ἐπιστήμη ἡμῶν ἀντὶ τῆς φιλολογίας τῶν λέξεων γίνεται ἀρχαιογνωσία ὅλη ἢ ἀρχαιομάθεια, ἐπιζητεῖ τὴν σύλληψιν καὶ γνῶσιν ὀλοκλήρου τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἐπεκτείνει τὰ ὅριά της ἀπὸ τῆς ὀμιχλώδους προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν χρόνων ὅπου τὸ λαμπρὸν ἱστορικὸν φῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καταυγάζει Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν. Τὸν «Ἑλληνισμόν», ὅστις ἐθεωρεῖτο ὡς ἐποχὴ παρακμῆς συνέλαβε καὶ κατενόησε μόνον ὡς ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, καὶ ἐξετίμησε μάλιστα ἐνίοτε ἐπὶ βλάβῃ αὐτῆς ταύτης τῆς κλασσικῆς περιόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ μὴ ἔτη τῆς ζωῆς του εἶναι ἐκ τῶν ἔργων του ἀπαραγνώριστος ἐπιστροφή τις πάλιν πρὸς τὰ κλασσικά.

¹⁾ Δὲν ἔχει σημασίαν τινὰ τὸ ὅτι ἐνίοτε σφάλλεται περὶ τινὰ μικρὰ καὶ ἐπιουσιώδη, πρβλ. τὰ ἐν στίχῳ 625 περὶ τοῦ σημερινοῦ νερόν σημειούμενα.

Ἡ ἀφομοιωτικὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος δύναμις καταφαίνεται καὶ ἐν τῇ Ρώμῃ. Διὰ τοῦτο ὁ Wil. συνέδεε τὴν σπουδὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπαραιτήτως καὶ πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν φιλολογίαν, δι' ἀμφοτέρων δὲ τούτων ἔφθανε μέχρι τοῦ Χριστιανισμοῦ, μέχρι τοῦ Ὄριγένους, τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Βασιλείου. Τὸ πεδίου τῆς συγγραφικῆς τοῦ δράσεως ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ ἐντύπωσις δὲ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς καὶ ἡ γενικωτέρα ἐπενέργεια αὐτῆς εἶναι ἐκπληκτικὴ. Πανταχοῦ εἴτε τακτοποιεῖ ὑπάρχοντα, εἴτε ἐκβάλλει αὐτά, εἴτε παράγει νέα, εἴτε παροτρύνει εἰς ἐξέτασιν τῶν νέων προβλημάτων. Πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην τῆς ἐπιστήμης ἡμῶν συνέπεσαν εὐτυχῶς καὶ τὰ ἀφθονώτερα εὐρήματα τῶν παπύρων, οὐδεὶς δὲ σπουδαῖος πάπυρος τῶν τελευταίων τριάκοντα ἐτῶν ἐξεδόθη ἄνευ τῆς συνεργασίας τοῦ Wil., καὶ οἱ Πέρσαι τοῦ Τιμοθέου μόνον διὰ τῆς ἐργασίας του κατέστη δυνατόν νὰ κατανοηθῶσι (1903).

Ἦδη ἐν Γοτίγγῃ, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἐν Βερολίνῳ δράσιν του, ἄρχεται ἡ ἐπὶ εὐρυτέρων βάσεων θεμελίωσις τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ὁ ἐπικρατῶν κλασικισμὸς ἐθόλωνε τὸ βλέμμα τῆς ιστορικῆς ἀντιλήψεως. Καὶ εἶχον μὲν πρὸ δεκαετηρίδων ζήσει καὶ δράσει, ὡς ἐλέχθη, ἄλλοι ἀστέρες τῆς φιλολογίας, ἐξ ὧν ὁ μὲν Boeckh εἶχε δείξει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἐν τῇ φιλολογίᾳ ζωὴν, ὁ δὲ Welcker τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς καρδίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' εἶχε νικήσει, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τινὰ χρόνον ἡ φιλολογία τῶν λέξεων καὶ τῆς περιωρισμένης ἐρμηνείας¹⁾. Ἦδη ὁμοῦς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Εὐριπίδου (ἐν τῷ κεφαλαίῳ *Wege und Ziele der modernen Tragikerkritik*) κατέδειξε πόσον αὐτὸς εἶχε προβῆ πέρα τοῦ τέως θαυμαζομένου Γοδοφρ. Hegmann. Περαιτέρω δὲν ἤρκεσθη μόνον εἰς τὴν κριτικὴν, ἣν ἐφῆρ-

¹⁾ Ὁ Boeckh πρῶτος ἤρχισε τὴν ἐπιστημονικὴν σπουδὴν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ ἴδῃ προσερχομένην πρὸς αὐτὸν σωρείαν ὄλην εὐφυσιαστῶν μαθητῶν καὶ συναδέλφων. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τὸ σημειῶσαν ἐποχὴν ἔργον του ἀναφέρεται εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον καὶ τὰς μορφὰς τοῦ καθ' ἡμέραν βίου τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ Κράτους τῶν Ἀθηναίων· ὁ Welcker μεγαλοφυῶς ἐξηρσύνησε τὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τὰ τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας. Ἄς μνημονευθῇ ἐνταῦθα καὶ ὁ Otfried Müller, οὗ τὸ θαιμόνιον βλέμμα διεῖθε πρῶτον ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία δύναται νὰ κατανοηθῇ μόνον, ἐὰν τις ἐξετάσῃ τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν Ἑλληνικῶν φύλων Ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ του (*Aeginetica*) ἐξετάζει τὴν ὄλην ἱστορικὴν παράδοσιν ἐνὸς καὶ μόνου—ἀλλὰ τόσοσιν τότε σπουδαίου—τόπου μὲ ἀληθῶς ὑποδειγματικὸν τρόπον.

μοζεν ὁ Λάχμανν, κατὰ τὴν χρονολογικὴν διάταξιν τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν χειρογράφων, ἀλλὰ προέβη πολὺ πέρα τούτου, ἐθεμελίωσε τὴν ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου μέχρι αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος, μέχρι αὐτοῦ τοῦ πρωτογράφου κειμένου τοῦ συγγραφέως. Ἐφηρμόσθη εἶτα τοῦτο ὑπὸ φίλων του ἐν Ροτίγγη εἰς τὰ Λατινικά, καὶ σήμερον εἶναι κοινὸν κτῆμα τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης. Ὑπῆρξε πρὸς τούτοις πρωτοπόρος εἰς τὴν τάσιν τοῦ 19ου αἰῶνος πρὸς καταπολέμησιν τῆς κλασικιστικῆς καὶ ρωμαντικῆς τάσεως καὶ ἐβοήθησε τὴν ἀνέγερσιν τῆς πραγματικῆς καὶ θετικῆς ἐρεύνης. Καὶ δι' αὐτὸν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἄνθρωποι ὑπὸ θείας μοίρας εὐνοηθέντες καὶ διὰ χαρισμάτων ἰδιαιτέρων καὶ μοναδικῶν προικισθέντες. Ἄλλ' ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι, καὶ οὐχὶ αἰθέρια εἰδῶλα. Ἴνα τις κατανοήσῃ αὐτοὺς πρέπει, ὡς καὶ διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους, νὰ μελετήσῃ τὴν ἱστορίαν των, τὴν ἐξέλιξιν των καὶ τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις τοῦ καθ' ἡμέραν βίου των. Ὡς συγγραφεὺς ὕφους καὶ ῥήτωρ (ἦτο καὶ ἐπίσημος Professor eloquentiæ) εἶναι πολλάκις ἀληθῆς καλλιτέχνης. Καὶ ἂν ἐξαιρέσῃ τις τοὺς ποικίλους λόγους καὶ τὰς Διαλέξεις του, δύνανται καὶ ἐκ πλείστων καθαρῶς φιλολογικῶν ἔργων του νὰ ἐξαχθῶσι μακρὰ τεμάχια πρὸς διαρκῆ ἀνάγνωσιν καὶ διάδοσιν εἰς εὐρυτέρους κύκλους, ὡς λόγου χάριν τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῶν Ὀμηρικῶν Ἐρευνῶν του, ἐκ τῆς Σαπφοῦς καὶ Σιμωνίδου τὸ περὶ προσωπικότητος, ἐκ τοῦ Πινδάρου αἱ περιγραφαὶ τῶν Δελφῶν, Ὀλυμπίας, Δήλου, Σπάρτης, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ποιητοῦ καὶ ἄλλα, ἐκ τῆς Ἑλληνιστικῆς Ποιήσεως τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν «Ἑλληνιστικῶν βασιλέων καὶ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων». Διέκρινέ τις παρ' αὐτῷ τὸ ὕφος τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ ὕφους τῆς διαλέξεως, ἢ τοῦ ὕφους τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακοινώσεως ἢ καὶ τῆς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίας¹⁾. Ἀλλὰ εἰς ὅλα ταῦτα ἐζήτει νὰ διδάσκῃ, νὰ ζωγραφίσῃ καὶ νὰ ἀναζωογονῇ ἀνθρώπους, ποιήματα, ὅρους τῆς ζωῆς, πολεμικὰ γεγονότα. Ἡ ὁμιλία προεχώρει πολλάκις κατὰ τὴν ρύμην τοῦ λόγου εἰς ἐσωτερικὴν τινα συγκίνησιν, συχνὰ εἰς ἄκρατον ἐνθουσιασμόν. Ἡ εὐγενεστάτη τοῦ ἀνθρώπου δύναμις, (εἶπε εἰς τὸν πανηγυρικόν του λόγον 1900 ἐπὶ τῷ νέῳ αἰῶνι) ἀνήκει οὐχὶ εἰς αὐτόν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἐκάστη

¹⁾ Διαλέξεις ἔκαμε προσκληθεῖς εἰς πλείστας Γερμανικὰς πόλεις καὶ πολλάκις καὶ εἰς τὸ Ἐξωτερικόν, ἐν Βιέννῃ, Ὀλλανδίᾳ, Ἀγγλίᾳ, Δανίᾳ, Σουηδίᾳ, διαρκοῦντος δὲ τοῦ πολέμου εἰς Γερμανοὺς στρατιώτας ἐν Βαρσοβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ.

ἀλήθεια ἀποδαίνει κοινόν κτήμα εὐθύς ὡς λεχθῆ. Τί σημαίνει ποῖος τὴν εἶπε πρῶτος; Ἡ πηγὴ τρέχει εἰς τὸν ῥύακα, ὁ ῥύαξ εἰς τὸν ποταμόν, καὶ ὅλοι οἱ ποταμοὶ εἰς τὴν αἰωνίαν καὶ ἀπέραντον θάλασσαν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ.—Ἐν τῇ θεᾷ τοῦ αἰωνίου εἶναι, καὶ ἐὰν ἀκόμη τὸ θεῖον φῶς εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ αἰσθητὸν εἰς τὸν γήϊνον ὀφθαλμόν μας μόνον ἐν χρωματιστῇ ἀνταυγείᾳ (im farbigen Abglanze) τοῦ γίνεσθαι, ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὸν ὡς ἀληθῶς ἀνθρώπινον βίον. Ἐν τῇ πηγῇ ἣτις τὸν ποτίζει, ἐν τῷ δένδρῳ τοῦ ὁποίου οἱ καρποὶ τρέφουσιν αὐτόν, ἐν τῇ καταιγίδι ἣτις τὸν περικυκλώνει, ἐν τῷ ἡλίῳ ὅστις τὸν θερμαίνει, ἡσθάνθη ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος τὴν ἐνεργοῦσαν ὑπεράνθρωπον δύναμιν, ἐν τούτοις ἐφανερῶθη εἰς αὐτόν ἡ θεότης. Πάντα ἦσαν δι' αὐτὸν θαῦματα, πᾶν θαῦμα ἦτο ἐν ἀμέσῳ ἀναφορᾷ ἔργον τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπιστήμη ἐγεννήθη, ὅταν ἡ θεία ὁρμὴ πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας ἢ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἐν Ἰωνίᾳ σοφῶν ἀνδρῶν ὑπάρχουσα, ἐτόλμησε νὰ προχωρήσῃ ἐκ τῶν πολλῶν πρὸς τὸ ἓν, διότι οὗτοι ἀνεγνώρισαν τὴν ἐνότητα τῆς ζωῆς. Τίνι τρόπῳ; Διότι ἀνύψωσαν τοὺς ὀφθαλμοὺς των πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ συνεῖδον τὴν αἰωνίαν σταθερότητα ἐν τῇ ἐναλλαγῇ τῶν κόσμων του. Καὶ ὅ,τι εἶδον καὶ διεκήρυξαν ἦτο κόσμος, ἦτο ἁρμονία. Αἰῶνες καὶ χιλιετηρίδες παρήλθον, αἰῶνες καὶ χιλιετηρίδες θὰ παρέλθουν. Τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων ἠγωνίσθησαν καὶ θὰ ἀγωνίζονται ἵνα ἀνευρίσκωσι καὶ δεικνύωσι τὸν κόσμον καὶ τὴν ἁρμονίαν ἐν μεγάλοις καὶ μικροῖς, ἐν τῷ φυσικῷ καὶ ψυχικῷ κόσμῳ. Νὰ ἀνακαλύψουν τὴν αἰωνίαν ὠραιότητα καὶ σοφίαν δὲν θὰ δυνηθῶσι ποτε. Καὶ ὅσον καὶ ἂν ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος φαντάζεται ἑαυτὸν ὑπέροχον διότι δύναται νὰ διευθύνῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καὶ νὰ παράγῃ ἐξ αὐτοῦ φῶς, θερμότητα ἢ κίνησιν, τὴν αὐτὴν δύναμιν εἰς ἣν ὁ ἀρχέγονος πρόγονός του ἐν δειλῇ προσευχῇ προσέφερε θυσίαν πώλου διὰ νὰ ἐξευμενίσῃ τὴν θεότητα, οὐχ ἦττον ἀμφοτέρους συνδέει τὸ αὐτὸ τῆς ἀδυναμίας συναίσθημα. Μόνον ὁ φόβος ἔφυγεν ἀφ' ὅτου εἰς τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς ἀνεώχθη ὁ αἰώνιος κόσμος, καὶ εἰς τὸ οὖς τῆς ἡ ἀγία ἁρμονία. Ἐμειναν καὶ ηὔξήθησαν μόνον ἡ λατρεία καὶ ὁ σεβασμός».—Ὡς ἄλλο σπουδαῖον ἔργον καὶ καθήκον τῆς ζωῆς του ἐθεώρει διδάσκων τὸ νὰ ἐθίζῃ τοὺς σπουδαστὰς νὰ σκέπτονται ἐπιστημονικῶς καὶ ἐν αὐστηρᾷ καὶ τὸ ἔργον προαγούσῃ πειθαρχίᾳ, διὰ τούτων δὲ νὰ καρπῶνται πᾶν καλὸν ἐκ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ μεταφυτεύωσι τοῦτο εἰς τὸν ἴδιον ἐθνισμόν. Συχνάκις προετίμα νὰ εἰσάγῃ καὶ καθοδηγῇ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοὺς εἰσερχομένους τὸ πρῶτον εἰς τὸ Πανεπιστήμιον φοιτητὰς (Proseminar). Ἐξήτει

νά ἐμφυσᾶ εἰς τοὺς ἀκροατάς του τὰ ἰδεώδη τοῦ ἀληθοῦς, ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ, τὰ ὁποῖα τόσον θαυσιπῶς παρείχεν εἰς αὐτὸν ἢ ἐπιστήμη εἰς ἣν εἶχεν ἀφιερῶσει τὴν ζωὴν του. Ἡ ἐπιστήμη ἦτο δι' αὐτὸν λατρεία τοῦ θεοῦ. Τὴν διδασκαλίαν του ἐνεψύχωνε ἱερὸν πῦρ συναρπάζον τὰς ψυχὰς καὶ ἐπισωρεῦον πλῆθος ἐννοιῶν. Ἡ πρὸς ἐργασίαν ἀντοχή του καὶ φιλοπονία του ἔφθανε τὰ ὄρια τοῦ μυθώδους, ὅπως πείθεται ὁ διατρέχων μόνον διὰ τοῦ βλέμματος τὴν ἐκδοθεῖσαν μακρὰν βιβλιογραφίαν τῶν ἔργων του. Εἶναι 800 μέχρι τοῦ 1929, ἐξ ὧν 31 ὀλόκληρα μεγάλα βιβλία. Πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται εἰς τοὺς νεανικούς του χρόνους, ἐν δὲ τῇ καθεστηκυίᾳ ἢ καὶ ἐν τῇ προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ του ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὴν διάθεσιν νὰ πραγματευθῇ αὐτὰ ἐκτενῶς. Ἡγνῶει τὸν φόβον ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τὴν γνώμην του ἔλεγεν ἔστω καὶ μὲ κίνδυνον νὰ δυσαρεστήσῃ ὑψηλὰ πρόσωπα, ἐβοήθησε καὶ ἀνεπτέρωσε πολλούς, οὐκ ὀλίγων ὁμῶς κατέρριψε καὶ ἠφάνισε τὸν ἐπιστημονικὸν βίον. Ἡ τραχύτης τῶν κρίσεών του προκειμένου περὶ ἐργασιῶν αἵτινες δὲν ἐφαίνοντο εἰς αὐτὸν ἄξιοι λόγου ὑπῆρξε παροιμιώδης ¹⁾. Ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα ἐνέκλειε τὸ στῆθος του μαλακὴν καρδίαν, ἣτις πολλάκις ἰδίως κατὰ τὸ γῆράς του ἐξέσπα εὐκόλως καὶ εἰς δάκρυα. Ἡ μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον πτώσις τῆς Γερμανίας ἐπλήγωσεν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, βαθύτατα τὴν ψυχὴν του. Εἶχον εὐγνώμονα ἀφορμὴν μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν μου νὰ ἐπισκεφθῶ αὐτὸν κατὰ Νοέμβριον 1918, εὔρον δὲ αὐτὸν συντετριμμένον καὶ δυσπαραμύθητον. Ἡ ἡττημένη πατρίς του, τὸ μάταιον τῶν γενομένων ἀπαραδειγματίστων θυσιῶν, ἡ διάλυσις τῶν ὀνείρων, ἡ ἀπώλεια προσφιλοῦς υἱοῦ εὐφρευστάτου πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ²⁾, ἡ διακοπὴ τῶν διεθνῶν ἐπιστημονικῶν σχέσεων, τὸ γῆράς του, ἐπλήρουν τὴν ψυχὴν του βαθείας ὀδύνης καὶ ἀπελπισμοῦ κυρίως διὰ τὸ μέλλον τῆς Γερμανίας. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἀνέλαβε θάρρος καὶ ἠλπίζεν, ἐζήτησε παρηγορίαν εἰς τὰς μελέτας του, καὶ ἡ φοβερὰ ἐκείνη ἀπαισιοδοξία του ὑπεχώρησεν ἢ ἐπουλώθη.

¹⁾ Τοῦτο τὸ ἰδίωμα τοῦ χαρακτηῆρός του ἐζήτησαν καὶ ἄλλοι τινὲς ἀσημότεροι τῶν μαθητῶν ἢ συναδέλφων του νὰ μιμηθῶσι χωρὶς νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ Wil. καὶ ἄλλοι εἶναι ἢ ἦσαν ἐκεῖνοι.

²⁾ Πρβλ. τὸ ἔργον του (*Tycho von Wilamowitz-Moellendorff*): Die dramatische Technik des Sophokles. Aus dem Nachlass herausgegeben von E. Knapp. Βερολίνον 1917. Περιέχει καὶ συμβολὴν τοῦ πατρὸς Wil. περὶ τοῦ «Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῶν».

Ἐπῆρξεν ἀριστοκρατικὸς καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν, εἰς τὰ λεπτὰ καὶ ὀξέα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐξυρημένου προσώπου του, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν παράστασιν καὶ εἰς τοὺς τρόπους του—ἀλησμόνητος εἶναι ἰδίᾳ ἡ ἐμφάνισις του κατὰ τὰ τελευταῖά του ἔτη, κάμπτεται ἤδη ἐλαφρῶς ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ὀγδοήκοντα ἑτῶν τὸ τέως εὐθυτενὲς σῶμά του, αἱ κινήσεις του διατηροῦν ὁμως εἰσέτι ζωηρότητα τινα, φωτοβολεῖ ἐκ λευκότητος ἢ ἀραιὰ πλέον κόμη του ὑπεράνω τοῦ ἐκπνευματωθέντος προσώπου του, εἰς τὸ ὅποιον διακρίνει τις βαθείας ἐκ τῆς πνευματικῆς ἐργασίας καὶ τῶν συγκινήσεων ρυτίδας καὶ δύο φεγγοβόλους γαλανοὺς ὀφθαλμούς, καὶ τὰ χεῖλη τὰ ἐγκλείοντα διαρκὲς τι σκωπτικὸν μειδίαμα, ἀλλὰ μεταδίδοντα καὶ πῦρ καὶ ἐνθουσιασμόν. Ἡδύνατο ἡ στάσις του ρητορεύοντος νὰ προσλάβῃ ὄψιν προφήτου, ὡς διηγοῦνται οἱ ἰδόντες αὐτὸν ἀποχαιρετίζοντα διὰ παντὸς τὸν συνάδελφον καὶ φίλον του Leo. Πρὸς τὴν λευκότητα τῆς κόμης ἀντετίθετο, ὡς εἶπον, ἡ ζωηρότης τῶν κινήσεων τοῦ ἀνδρός, ὅστις εἰσερχόμενος εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν παραδόσεων δὲν ἐβάδιζεν, ἀλλ' οἶονεὶ ὥρμα πρὸς τὴν ἔδραν, ἵνα ἐκ ταύτης ἀπαγγείλῃ νέα διδάγματα καὶ νέον πῦρ ὑπεκκαύσῃ εἰς τὰς ἀπαλὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν του. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἤθελε νὰ διδάσκεται ἢ νὰ μεταδιδάσκεται παρ' ἄλλων: *Philologus vir bonus discendi peritus*. Ἐνίοτε συνέβαινε νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι ἡ παράδοσις του ἴσως μὴ προετοιμασθεῖσα ἐπαρκῶς (πάντοτε δὲ παρέδιδε καὶ ὠμίλει ἐλευθέρως, οὐχὶ ἀπὸ χειρογράφου, ἐξαιρουμένων βέβαια τῶν κειμένων τῶν συγγραφέων) δι' οἴονδῆποτε λόγον, ἐχώλαινεν ὡς πρὸς τὴν συνοχὴν πρὸς τὰ προηγηθέντα ἢ πρὸς τὸ θέμα, ἀλλ' ἀκριβῶς αὐταὶ αἱ τυχόν παρεκβολαὶ του ἢ τὰ γενικώτερα διδάγματά του εἶχον ἀκόμη σπουδαιότεραν ἀξίαν καὶ ἦσαν χρησιμώτερα διὰ τοὺς φοιτητάς.

Εἶναι δύσκολον καὶ πρόωρον ἀκόμη νὰ ἐκτιμήσῃ τις προσηκόντως τὴν ὅλην ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν του. Δὲν εἶναι μόνον τὰ πολυπληθῆ ἔργα του καὶ αἱ πολυπληθέσταται διατριβαὶ του, εἶναι καὶ τὸ πλῆθος τῶν νύξεων καὶ συνεργασιῶν ἃς παρέσχεν εἰς μαθητάς καὶ φίλους. Καὶ ὅχι μόνον νύξεις ἀλλὰ καὶ τὰς κεντρικὰς τῆς ὅλης ἐργασίας ιδέας ἔδωκεν αὐτὸς πλειστάκις. Πόσα βιβλία τυπούμενα δὲν συνανέγνωσεν εἴτε ταῦτα εἰς παλαιὰ κείμενα ἀπέδλεπον εἴτε εἰς ἐπιγραφὰς εἴτε εἰς παπύρους ¹⁾.

¹⁾ Προετοιμάζεται καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν *Kleine Schriften* του εἰς 6 τόμους ὑπὸ ἐπιτροπῆς, ἣν αὐτὸς πρὸ τοῦ θανάτου του ὤρισεν, εἰς ἣν ὡς εἰκόσ, πρῶτος ἀνήκει ὁ γαμβρὸς του καθηγητῆς Friedrich Freiherr Hiller von Gærtringen, ὁ γνωστότατος ἐπιγραφικὸς καὶ ἀρχαιολόγος, ὁ ἐνεργήσας τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Θήρας.

Πρὸς τὸ γεννηθὲν μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον νέον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ νέας ὁδοὺς ζητεῖ νὰ ἀνεύρη καὶ θέλει νὰ ἐποικοδομήσῃ ἐπὶ νέων ἀρχῶν τὸν ἀνθρώπινον βίον, τὴν δὲ φιλολογίαν ἐν πολλοῖς ἀνεζωπύρησε καὶ εἰς φιλοσοφικωτέραν σταδιοδρομίαν προετοιμάζει, δὲν ἦτο δυνατόν εὐκόλως νὰ ἐξοικειωθῇ ὁ γέρων Wilamowitz. Ἐπέζησε νὰ ἴδῃ πάντας σχεδὸν τοὺς ἡλικιώτας, φίλους καὶ ὁμοτέχνους, ἀποθνήσκοντας τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον. Ἡσθάνθη ἑαυτὸν ἀπομονούμενον καὶ ὡς μόνην παρηγορίαν ἐν τῇ μονώσει του ταύτη ἐπεζήτησε τὴν κατ' ἔτος σχεδὸν ἑκδοσιν ἑνὸς βιβλίου ἐκ τῶν σημειώσεων πάντως ἃς διδάσκων τὸν συγγραφέα τοῦτον εἶχεν ὁ ἴδιος κάμει. Διὸ καὶ τὰ τελευταῖα του ἔργα—πλὴν τοῦ περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων—δὲν ἔχουσι τὴν τελειότητα καὶ τὸ ἀπεστρογγυλωμένον τῶν παλαιότερων.

Εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας σπανίως δίδεται ὁ τίτλος τοῦ μεγαλοφυοῦς· εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας εἶναι τοῦτο συχνότερον· εἰς ταύτας τυχαίως γενεμένη ἢ καὶ ἀπὸ σκοποῦ ἐπιζητηθεῖσα ἀνακάλυψις τις θέτει ἡμᾶς πρὸ νέων προβλημάτων τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἢ συντελεῖ εἰς τὴν νέαν κατεύθυνσιν πολλάκις τῆς ὅλης ἐπιστήμης, εἰς ἣν ἀφορᾷ. Ἀλλὰ προκειμένου περὶ τοῦ Wilamowitz δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφισβολία ὅτι ὑπῆρξεν ἀληθῶς μεγαλοφυῆς ἐν τῇ Φιλολογίᾳ. Τὰ ἔργα του χαρίζουσιν εἰς ἡμᾶς καὶ μετὰ τὴν μετάδοσίν του εἰς τὴν χώραν, ἐν ἣ «τὸ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης γένος τοῦτον ἔχει τὸν τόπον» ζωὴν καὶ φῶς, τιμαλφῇ διδάγματα καὶ σταθεροὺς νόμους τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας, χαρίζουσιν εἰς ἡμᾶς πρὸ παντὸς ἐν διαρκῆς ὑπόδειγμα βίου, ἐπιστημονικοῦ καὶ πατριωτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ. Τὸ συναίσθημα ὅτι μεγάλη ἐποχὴ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας παρήλθε μετ' αὐτοῦ δὲν δύναται τις νὰ κατασιγάσῃ ἐν ἑαυτῷ. Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀνάγκη ἢ νεωτέρα καὶ ἀμέσως πρὸς τὸν ἐκλιπόντα ἄνδρα συνεχομένη γενεὰ τῶν φιλολόγων νὰ ἔχῃ διαρκῶς ὑπ' ὄψιν εἰς μίμησιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης «τοιοῖδε λαμπαδηφόρων νόμοι, ἄλλος παρ' ἄλλου διαδοχαῖς πληρούμενοι· νικᾷ δ' ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος δραμών».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ